

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 583

Title Nāṭakalīpa vyākhyā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 583 Subject : Vedānta.

Title : Nāṭakadīpa vyākhyā.

Author : Vidyāraṇyamaṇi Scribe : —

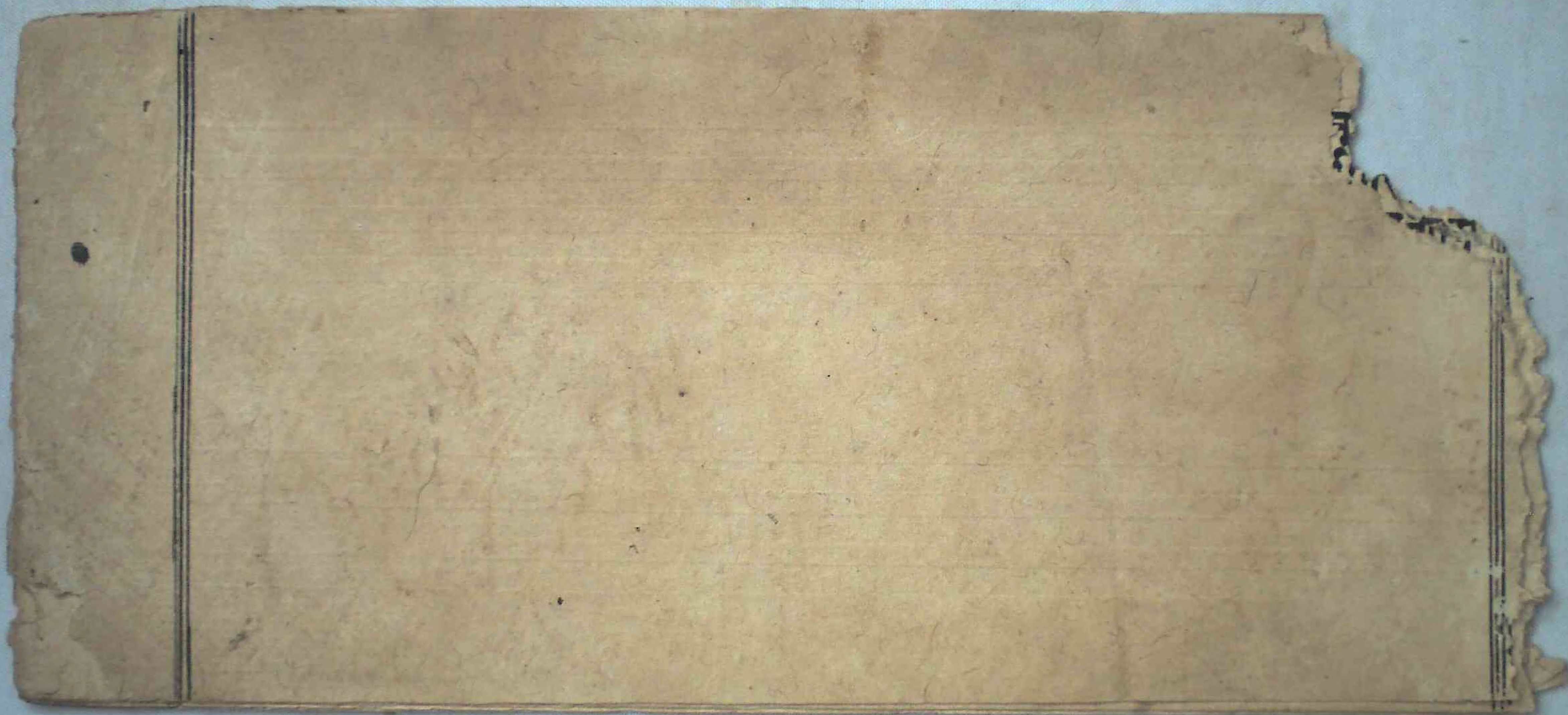
Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.8" by 4.9" Extent : 7 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanagari

Remarks : —

ना. क. दी.
१

श्रीं करायनमः॥ नत्वा श्रीभारती तीर्थविद्यारण्यमुनिश्वरौ॥ अर्थो नाटकदीपस्य मया संक्षिप्य व
क्ष्यते॥ १॥ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निःप्रसूहपरि पूरणाया मिमतदेवता तत्त्वानुस्मरणलक्षणं मंगल
भावरत्नं दाधिकारिणामनायासेन निःप्रपंचकत्मात्मतत्त्वप्रतिपत्तिमिदं ध्यायेत्पापवादाभ्यो
निःप्रपंचं प्रपंचत इति मायमनुस्मृत्वाऽऽत्मन्यध्यायेत्तावदाह॥ ५॥ परमात्मेति॥ पूर्वसूत्रेऽपि

॥ श्री॥ परमात्मा दयानंद पूर्णः पूर्वं स्वमायया॥ स्वयमेव जगद्भूता प्राविश जीवरूपतः॥ १॥

दयानंद पूर्णः स देवसो मे दमश्च आसीदेकमेवाद्वितीयं विज्ञानमानंदं ब्रह्म पूर्णपदः पूर्णमिदं
त्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स्वगतादिभेदशून्यः परमानंदरूपपरिपूर्णः परमात्मा स्वमायया मा
तृविधान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतुं कृत्वा स्वनिष्कामायाशक्त्या स्वयमेव जगद्भूता तद

मेव कुरुत सच्चिदात्मनो भवदित्यादिश्रुतेः स्वयमेव जगदाकारतां प्राप्य जीवरूपतः प्राविशत
तदेवानु प्राविशत अनेन जीवेनात्मनानु प्रवेशे त्यादिश्रुते जीवरूपेण प्रविष्टवानित्यर्थः
परमात्मन एवैकस्य सर्वशरीरेषु प्रविष्टत्वे प्रत्यक्षजकादिभावेन प्रतीयमान उन्नमाधमभावान्

विस्वाद्यन्नमदेहेषु प्रविष्टो देवता भवत॥ मर्त्याद्यधमदेहेषु स्थितो भजति देवतां॥ २॥
अनेकजन्मभजनात्स्वविचारं चिकीर्षति॥ विनष्टायां स्वमायायामद्वयः शिष्यते स्वयं॥ ३॥

विरुद्धे तेत्याशंकाह॥ विस्वादीति॥ नायं स्वाभाविक उन्नमाधमभावः किंतु शरीरोपाधिनिबंधनोऽतो
न विरोध इति भावः॥ २॥ इत्यमात्मन्यध्यायेत्संक्षेपेण प्रदर्श्य समाधेन तदपवादं संक्षिप्य दर्शयति
॥ अनेकेति॥ अनेकजन्मभजनादनेकेषु जन्मस्वनुहितानां कर्मणां ब्रह्मणिसमर्पणरूपाद्भजनात्स्व

ना.क.दी.
२

विचारं स्वस्वात्मनो ब्रह्मरूपस्य ज्ञानसाधनं अवगच्छति किं च कीर्षति कर्तुमिच्छति। ततः स्वविचारेण
विचारजनितज्ञानेन मायायां स्वस्याह्वयानंदत्वादिरूपाद्यादिकायामज्ञानाविद्यादिशब्दाच्चायां वि
नष्टायां निवृत्तायां सत्तां स्वयमह्वयानंदपर्यायः परमात्मैवावशिष्यते॥३॥ ननु तद्वत्साहमिति॥ ज्ञा

अह्वयानंदरूपस्य सहयत्वं च दुःखिता॥ बंधः प्रोक्तः स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरिति ध्येते॥४॥
अविचारकृतौ बंधो विचारेण निवर्तते॥ तस्माज्जीवपरात्मानो सर्वदैवविचारयेत्॥५॥ व

त्वासर्वबंधैः प्रमुच्यत इत्यादि श्रुतिनिर्वेधनिवृत्तिरक्षणस्य मोक्षस्य ज्ञानफलत्वाभिधानात्परमात्मा
शेषणस्य तत्फलताभिधानमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह॥ अह्वयेति॥ अहितीये ब्रह्मणि वास्तव
मोक्षस्य वाह्निरूपत्वात् दुःखित्वादिव्रमणवबंधः स्वरूपावस्थितिलक्षणा तन्निवृत्तिरेव
ब्रमनिवृत्तिः

न श्रुतिविरोध इति भावः॥४॥ ननु कर्मणो वह्निर्सेसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतेर्मोक्षस्य
नत्वावगमात्किमनेन विचारजनितज्ञानेन तत्राह॥ अविचारेति॥ विचारप्रागभावोपलक्षि
नस्तस्य बंधस्य न विचारजन्यज्ञानादस्य तो निवृत्तिरूपपद्यते॥ उदाहृतस्मृतौ च संसिद्धि शब्देनोचितं
शुद्धिरेवाभिधीयते न मोक्ष इति भावः॥ विचारेण बंधनिवृत्तिरुक्ता किं विषयेण विचारेणेत्यत आह॥
अहमित्यभिमेतायः कर्त्ता सौ तस्य साधनं॥ मनस्तस्य क्रिये अंतर्बहिर्वृत्तिकमो स्थिते॥६॥

अस्मादिति॥ तत्साक्षात्कारपर्यंतं सर्वदा विचारं कुर्यादित्यर्थः॥५॥ तत्र जीवस्य स्वरूपे तावन्निरूप
यति॥ अहमितीति॥ यश्चिदाभासविशिष्टोऽहंकारो व्यवहारदशायां देहादावहमित्यभिमन्यतेऽसौ क
र्त्ता कर्तृत्वादिविधर्मविज्ञो जीव इत्यर्थः तस्य किं करणमित्यपेक्षायामाह॥ तस्येति॥ कामादि वृत्तिमानतः

ना. क. ही.
४

दृष्टो तं स्पष्टयति। न त्रशा ला स्थित इति। अविशेषेण प्रभवादिविषयविशेषावभासनाय ब्रूयादिविकारमंत
रेणेति यावत्॥११॥ दार्ष्टिके योजयति॥ अहंकारमिति। सुप्तादावहंकाराद्यभावेपितत्साक्षितयाभा

न त्रशा ला स्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च न त्रकीं॥ दीपयेदविशेषेण तदभावेपि दीप्यते॥११॥ अहं
कारं धियं साक्षीविषयानपि भासयेत्॥ अहंकाराद्यभावेपि स्वयंभासेव प्रवर्तते॥१२॥ निरंत
रं भासमाने कृत्स्ने सति रूपतः॥ तद्रासाभासमानेयं बुद्धिर्न सत्यनेकधा॥१३

नुप्रकाशरूपाया बुद्धेरेवाहंकारादि सर्ववस्त्ववभासकत्वसंभवात्किंतदतिरिक्त साक्षिकत्वनयेत्तां शंका
॥ निरंतरमिति। कृत्स्ने निर्विकारे साक्षिणि सति रूपतः स्वप्रकाशचैतन्यरूपतया निरंतरं भासमानं
स्फुरति। सती ये बुद्धिस्तद्रासातस्य साक्षिणः स्वरूपचैतन्येन भासमाना प्रकाशमानैवानेकधा

यमित्यादिज्ञानाकारेण न सति विक्रियते। अयं भावः यतो बुद्धेर्विकारितवाज्जडत्वात्स्वतः स्फुरि
तस्तदतिरिक्तः सर्ववभासकः साक्ष्यमुपगंतव्य इति॥१३॥ उक्तमर्थं श्रोतुं बुद्धिस्तौ कर्पायनादं
रूपयति। अहंकार इति। विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रपुच्छहर्षविषादवत्वात्त्राभिमानै
प्रभुत्वं त्वमहंकारस्य परिसरवर्त्तित्वेपि विषयाणां तद्रादित्यात्मभ्युपगमना विधिविकारव
अहंकारप्रभुः सभ्याविषयानत्रकीमतीः॥ तालादिधारीण्यज्ञाणि दीपः साक्ष्यवभासकः॥१४॥
स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतोभासयेद्यथा॥ स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहीरंतः प्रकाशयेत्॥१५॥

त्वात्रत्रकी सामेधियः धीविक्रियाणामनुकूलव्यापारवत्त्वात्तालादिधारिसमानत्वमिंदियाणामेतत्सर्व
वभासकत्वात्साक्षिणो दीपमादृशमिति दृष्टव्यं॥१४॥ ननु साक्षिणोऽहंकाराद्यवभासकत्वे तेन तेन सं
बंधावगमागमरूपविकारवत्त्वं स्यादित्याशंका॥ स्वस्थानेति दीपो यथा गमनादिविकारभ्रमः स्वदेशे

ना.क.दी
५

वस्थित एव सन् स्वसन्निहिताखिलपदार्थानवभासयति एवं साक्ष्यपीति भावः ॥ १५ ॥ ननु साक्षिणो बहिरं
तरवभासकत्वाभिधानमनुपपन्नमपूर्वमनपरमनंतरमबाष्पमिति श्रुत्या तस्य बाष्पोतरविभागाभा
वाभिधानादित्याशंकाह ॥ बहिरंतरिति ॥ कस्य बाष्पत्वं कस्य वांतरत्वमित्यत आह ॥ विषया इति ॥ १६ ॥ न

बहिरंतर्विभागोयंदेहापेक्षोनसाक्षिणि॥विषयावास्यदेशास्वादेहस्यांतरहं कृतिः॥१६॥
तः स्वाधीः सहैवाक्षैर्बहिर्यात्रिपुनः पुनः॥भास्यबुद्धिस्त्वचोचक्षुःसाक्षिण्यप्यनेहृया॥१७॥

नु स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरंतः प्रकाशयेदित्यविकारिणः सतो बहिरंतरवभासकत्वोक्तिरपुनः
हंघटं पश्यामीत्यत्राहमित्यंतरहंकारस्य साक्षितया प्रथमतो भासकस्यानंतरं घटं पश्यामीति
रश्निस्फुरणरूपेण बहिर्निर्गमानुभवादित्याशंकाह। अतस्त्वेति ॥ ५ ॥ अहं कत्वेन देहोतर

द्विरूपादिग्रहणाय चक्षुरादिहराभयोभूयोनिर्गच्छतितथा च तन्निष्पन्नं चक्षुःतन्नामकेत्वे।
 यतेऽतो न वास्तवं साक्षिणश्चोचक्षुमिति भावः ॥१७॥ भासकेभास्यचोचक्षुरोपः कदृष्टश्च
 ह। गृहोत्तरिति। गवाभासो गृहोत्तरगतः स्वल्पश्चातपोऽचक्षुः एव वर्तते तत्र तस्मिन्नातपे पुरुषेण हस्तः।

श्रुतं तस्य गतः स्वयं योगवाक्साहातपोचक्षुः॥ तत्र हस्ते न त्समाने न त्सती वा तपो यथा॥ १८॥

निजस्त्वनस्थितः साक्षी बुद्धिरंतर्गमागमौ॥ अकुर्वन् बुद्धिचंचल्याकरोतीव तथा तथा॥ १९॥
नवापो नंतरः साक्षी बुद्धेर्देशो हिता बुभौ॥ बुद्ध्या धरोष संशो तोयत्र भात्यस्ति तत्र सः॥ २०॥

नर्भमाने इतस्तु तस्याऽप्यमाने यथा तपो नृत्पती वचनती वज्रभ्यते न तु चलत्पीत्यर्थः ॥ १८ ॥ हा ह्येतिकमा
ह निजस्यानेति ॥ १९ ॥ निजस्यानस्थित इत्यनेन किं बाष्पादिदेशस्य त्वमेवोच्यते नेत्याह ॥ न बाष्प इति
॥ तव हेतुमाह ॥ बुद्धेरिति ॥ तर्हि किं विवक्षितमित्यत आह ॥ बुद्ध्या हीति ॥ आदिशब्देनैदियाह योग्यते

भा. क. टी.
६

संशोतिशब्देन तत्त्वतीकपरतिविवक्षिता ॥ २० ॥ ननु सर्वव्यवहारोपरतौ देशावनोपलभ्यते कुतस्त
न्निष्ठत्वमुच्यते इत्याशंसस्वामिप्रायमाविकरोति ॥ देश इति ॥ देशादिकल्पनाधिष्ठानस्य स्वातिरिक्तदे
शापेक्षानास्तीति भावः ॥ ननु देशाद्यभावे शास्त्रे सर्वगतत्वसर्वसाक्षित्वाद्यतिविस्तृत्येतेत्यत आह ॥ सर्व
देशकोपिनभासे तयदितर्पस्तु देशभाक् ॥ सर्वदेशप्रकृतैव सर्वगतत्वं ननु स्वतः ॥ २१ ॥ अंत
र्बहिर्वासर्वव्याप्यं देशं परिकल्पयेत् ॥ बुद्धिस्तद्देशगः साक्षी तथा वस्तुषु योजयेत् ॥ २२ ॥ य
द्यद्वादि कल्पे तद्बुद्ध्या तत्र त्वकाशयेत् ॥ तस्य तस्य भवेत्साक्षी स्वतो वा ग्बुध्यगोचरः ॥ २३ ॥
देशेति स्वाभाविकमेव किंच न स्यादित्यत आह ॥ न त्विति ॥ अद्वितीयत्वादसंगत्वाच्चेति भावः ॥ २४ ॥
तत्त्ववत्सर्वसाक्षित्वमपि न वास्तवमित्याह ॥ अंतर्बहिर्वेति ॥ २२ ॥ तथा वस्तुषु योजयेदिति
ति ॥ यद्यदिति ॥ तर्हि किंच तस्य निजं रूपमित्यत आह ॥ स्वत इति ॥ २३ ॥

अवाच्यनसगोचरत्वे मुमुक्षुणा न गृह्येतेति शो कते ॥ कथमिति ॥ अत्राप्यत्वमिह मेवेत्याह
त्वात्मनो यास्यत्वाभावे विचारेण विनष्टायां मायायां शिष्ये ते स्वयमित्युक्तं परमात्मा वशीकृत
दित्यत आह ॥ सर्वग्रहेति ॥ स्वात्मातिरिक्तस्य हेतुस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन तत्त्वतीकपरांतौ स्वात्मैव सत्य
कथं तादृश्यायास्यमिति चेन्नैव गृह्यतां ॥ सर्वग्रहोपसंशोतौ स्वयमेवावशिष्यते ॥ २४ ॥
नतत्र मानापेक्षास्ति स्वप्रकाशस्वरूपतः ॥ तादृग्युत्पत्त्यपेक्षा चेच्छ्रुतिं पठगुरोर्मुखात् ॥ २५ ॥

तथा वशिष्यत इति भावः ॥ २४ ॥ यद्यप्युक्तन्यायेन स्वात्मापरिशिष्यते तथापि तदापरोक्षाय किंचित्त्वमा
णमपेक्षितमित्यत आह ॥ नतत्रेति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ स्वप्रकाशेति ॥ नत्वात्मा स्वप्रकाशतया स्फूर्तो मानं नापे
क्षत इति युत्पत्तिमिदमेव मानमपेक्षितमित्याशंसकृतिरेवात्र प्रमाणमित्याह ॥ तादृगिति ॥ २५ ॥ च ॥

नारदः

१

एवमुक्तमाधिकारिण आत्मानुभवोपायमभिधायमंदाधिकारिणस्तंदर्शयति॥यदिसर्वेति॥बु
द्धिशरणत्वेकिंफलमित्यत आह॥तदधीन इति॥बुद्ध्याययत्परिकल्पतेवाह्यमांतरंवातस्यसाहि

यदिसर्वग्रहसागोऽशक्नोति हि धियं व्रज॥शरणं तदधीनो तर्हि वैषोऽनुभूयतां॥२६॥
इति श्री नाटकदीपः पंचमः॥ ॥५॥ ॥

त्वेन तदधीनः परमात्मा तथैवानुभूयतामित्यर्थः॥
२६॥ इति श्री मत्सरमहं सपरिव्राजकाचार्य श्री भारती तीर्थ विद्यारण्य मुनिवर्य किंकरेण रामकृष्ण
उषाविरचितानाटकदीपव्यासमाप्ताः॥ ॥५॥ ॥ ३ ॥